

ԽԱՉԻԿ ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ

ԴՎԻՆԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ԴՐԱՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Մինչև օրս մեզ հասած դրամները վկայում են, որ միջնադարյան Հայաստանի ամենանշանավոր փողերանոցներից մեկը գործել է Դվին քաղաքում: Թե ե՞րբ է հիմնվել Դվինի փողերանոցը և ի՞նչպիսի դրամներ է թողարկել, դժբախտաբար գրավոր տեղեկություններ չունենք: Միակ զուսպ, ճշգրիտ վկայություններն այդ մասին հանդիսանում են հենց իրենք՝ Դվինի դրամները, որոնց թիվը դնալով մեծանում է դառնալով Հայաստանի դրամագիտություն համար խիստ ողջագրավ նյութ: Դվինի դրամները մեզ հասել են մասամբ պատահական գյուտերից՝ շինարարական ու դաշտային աշխատանքների ընթացքում, ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս, մասամբ էլ հենց իր իսկ՝ Դվին քաղաքի ավերակների հնագիտական պեղումներից (սկսած 1937 թ.): Ընդհանրապես Դվինի պեղումների ժամանակ հայտնաբերված հնագիտական նյութերի մեջ նշանակալից տեղ են գրավում դրամները:

Այստեղ մենք նպատակ ունենք հաղորդելու Դվինում թողարկված այն դրամների մասին, որոնց վրա նշված է դրամահատման վայրը ուղղակի քաղաքի անունով:

Դեռևս Սասանյան Իրանի քաղաքական տիրապետության ժամանակաշրջանում Առաջավոր Արևելքի շատ քաղաքներում կտրվում էին սասանյան դրամներ, որոնց շրջանառության մեջ հիմնական միավորը հանդիսանում էր արծաթ դրամը (դրախման)՝ նախնական 4,25 գրամ, մաշվածը՝ մինչև 3,90 գրամ քաշով: Թողարկվում էր նաև $\frac{1}{2}$ դրախմա, $\frac{1}{6}$ դրախմա (մեկ օրոյ), նույնիսկ $\frac{1}{12}$ դրախմա (կես օրոյ):

Սասանյան պղնձյա դրամները խիստ հազվադեպ են և վերաբերում են մինչև 4-րդ դարի վերջերին: Աննշան չափով թողարկվել են նաև սասանյան ոսկյա դրամներ, որոնք 4-րդ դարի վերջերին համապատասխանում էին բյուզանդական սոլիդին՝ 4,50 գրամ քաշով: Դվինում սասանյան դրամներ թողարկելու մասին որոշակի տվյալներ չունենք: Դժբախտաբար դեռևս լրիվ չեն մեկ-

նաքանված սասանյան դրամների վրա պահպանվել են գրեթե, երբեմն կրճատումներով նշված փողերանոցների անունները: Այդ առթիվ գոյություն ունեն տարբեր կարծիքներ, որոնց անդրադառնալը հատուկ ըննության խնդիր է: Սակայն մասնավորապես Դվինի փողերանոցի կամ սասանյան դրամների վրա նշված Դվին անվան վերաբերյալ, վերջերս, պրոֆ. Ե. Ա. Պախոմովը, ելնելով արհավելքին գրերի ընթերցման հնչյունաբանական առանձնահատկություններից, և Իրանում 7-րդ դարում սասանյան դրամների օրինակով թողարկված այլ դրամների համեմատությունից, ինչպես նաև սասանյան դրամների տարածման տեղագրական տվյալներից, առաջ է քաշել այն միտքը, որ 580—590 թթ. սկսած սասանյան դրամ-

ների վրա գրված **𐭠𐭣𐭥** նշանները և սրանց մոտ 8 այլ տարբեր

տեսակները արտահայտում են Դվին բառը: Հետաքրքրական է, որ այդպիսի նշաններով դրվագած սասանյան դրամները շատ հաճախ են հանդիպում Արևելյան Անդրկովկասում և ընդհակառակը հազվագեպ են վերջինիս սահմաններից դուրս: Դվին քաղաքը 5—7-րդ դարերում Հայաստանում նշանավոր կենտրոն էր Սասանյան պետության համար: Եվ եթե հիշենք, որ Դվինը մեծ քաղաք էր նաև միջազգային առևտրի ասպարեզում, ապա կարելի է ենթադրել, որ հենց Դվինում էլ կարող էր գործել Սասանյան Իրանի բազմաթիվ փողերանոցներից մեկը: Համենայն դեպս 6-րդ դարում սասանյան դրամների վրա նշված «Դվին» = 𐭠𐭣𐭥 = 𐭠𐭣𐭥 բառի պրոֆ. Ե. Ա. Պախոմովի ընթերցումը միանգամայն հավանական է:

Առաջավոր Արևելքի դրամական շրջանառության մեջ սասանյան դրամները իշխում էին Իրանի Սասանյան հարստության անկումից հետո ևս: Դեռ 7-րդ դարի 2-րդ կեսին Դվինի արտաքին և ներքին առևտրական գործարքները կատարվում էին սասանյան դրամամաներով, որոնք շրջանառության մեջ հանդես էին գալիս բյուզանդական դրամների հետ միաժամանակ:

8-րդ դարի հենց առաջին իսկ տարիներից, արդեն միանգամայն որոշակի, հանդես են գալիս Դվինում կտրված արծաթե ու պղնձե դրամները: Այդ դրամներն արաբատառ են, քուֆի գրերով, որոնք քաղաքական տեսակետից ներկայացնում են Հայաստանում արաբական իսլամիզմի իշխանությունը: Վերջինիս համար Դվին

¹ Е. А. Пахомов, О сасанидских монетных знаках. Доклады Азербайджанского филиала АН СССР, том I, № 1, 1945.

քաղաքը հանդիսանում էր վարչական կենտրոն «Արմինիա» կոչվող նահանգում, որի մեջ ընդգրկված էր ոչ միայն բուն Հայաստանի մեծ մասը այլև Ադվանքը ու հարևան Վրաստանի հարավարևելյան շրջանները: Դվինում արաբական դրամների թողարկումը նախ և առաջ հետևանք էր այն դրամական ռեֆորմի, որը հիշրալի 70-ական թվականների կեսերին կատարվել էր խալիֆ Աբդ-ալ-Մելիքի կողմից: Ստեղծվել էր այնպիսի վիճակ, որ անցյալին միացած սասանյան ու բյուզանդական դրամներն այլևս չէին կարող բավարարել ապրանքափոխանակության պահանջները աշխարհի այն հսկայական մասում, որին տիրում էր արաբական խալիֆայթը: Վերջինիս քաղաքական շահերը ևս պահանջում էին ստեղծել դրամի նոր տեսակ: Եվ անհերքելի էր, որ զալիս մուսուլմանական առաջին դրամները՝ համընդհանուր ողջ խալիֆայթի համար: Ուղղափառ մահմեդականությունը դեմ էր պատկերներին, դրամի վրա հիմնականում նշվում էին Ղուրանից քաղված հավատի վերաբերյալ ասույթներ:

Օմայան հաբսուտության օրոք, մասնավորապես խալիֆ Աբդ-ալ-Մելիքի դրամական ռեֆորմից հետո, դրամների վրա որպես կանոն նշվում էր մահմեդական հավատի նշանաբանի և Ղուրանի 112-րդ սուրալի խոսքերը: Բացի այդ դրվում էր նաև թե որտեղ և երբ է կտրվել դրամը: Արժաթ և պղինձ դրամները թողարկվում էին խալիֆայթի գերիշխանության տակ եղած բազմաթիվ քաղաքներում, իսկ ոսկի դրամները դուրս էին գալիս Օմայանների ժամանակ Դամասկոսից, այնուհետև Աբբասյանների օրոք հիմնականում՝ Բաղդադից: Լայն տարածում ունեւր միայն արժաթ դրամը՝ դիրհեմը (2,97 գրամ քաշով), որը և շրջանառության մեջ դրամական հիմնական միավորն էր:

Դվինի դրամների վրա քաղաքի անունը նշվում էր արաբական ձևով՝ գաբիլ — (دابيل): Հենց այն հանգամանքը, որ Անդրկովկասում արաբական խալիֆայթի առաջին դրամները կտրվել են Դվին քաղաքում վկայում է նրա կարևոր դերի ու նշանակության մասին՝ խալիֆայթի մեջ մտնող քաղաքների շարքում: 8-րդ դարի հենց առաջին իսկ տարիներից Դվինում թողարկվող օմայան դրամները մտնելով շրջանառության մեջ մի հատուկ ձևով կարծես թե ազդարարում էին արաբական խալիֆայթի իշխանության վերջնական հաստատումը Հայաստանում:

Այդպիսի դրամներից մեզ հասած օրինակները հետևյալներն են.

ՕՄԱՅԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆ

ա ր ծ ա ր

1. Դաբիւ հիշրալի 84(==մ. թ. 703) թ., դիրհեմ.

Առաջին երես՝ կենտրոնում, երեք տողով մուսուլմանական հավատի խորհրդարանի առաջին մասը՝ لا اله الا الله و حده¹ 2. بسم الله ضرب هذا درهم, Շրջանավոր գրությունը՝ لا شريك له, որից հետո 4 կետավոր շրջագծեր, իսկ դրանցից արտաքին երկուսի միջև 5 փոքրիկ շրջանիկներ:

Երկրորդ երես՝ կենտրոնում շրջագծի մեջ Ղուրանի 112-րդ սուրալից 4 տողով՝ 3. الصمد لم يلد و لم يولد و لم يكن له كفوا احد: Շրջանավոր գրությունը Ղուրանի 9-րդ սուրալի 33-րդ ոտանավորի, 61-րդ սուրալի 9-րդ ոտանավորի տողերից՝ 4. محمد رسول الله ارسله بالهدى و دين الحق لا يظفره على الدين كله و لو كره المشركون են երկու շրջագծեր, որոնց միջև երկու տեղով պահպանվել են մեկական կետեր:

Տրամագիծը 25,5 մմ, քաշը 2,77 գրամ, տե՛ս տախտակ Ա, նկ. 1:

Դվինի այս դիրհեմը ներկայացված է Բեռլինի թանգարանի արևելյան դրամների շարքում⁵: Նմանօրինակ մի դիրհեմի մասին էլ հիշատակված է Վ. Տիգենհաուզենի «Արևելյան խալիֆաթի դրամները» աշխատության մեջ, բայց առանց դրամի նկարագիրը

¹ Ձկա աստվածություն բացի Ալլահից միակ է չկա նրան հավասար ընկեր:

² Հանուն Ալլահի դրոշմած է այս դիրհեմը Դաբիլում ութսուն չորս թվին:

³ Ալլահը միակ է, Ալլահը՝ հավիտենական է՝, նա չի ծնվել և չի ծնում և չկա նրան հավասար ոչ ոք:

⁴ Մուհամմեդն առաքյալն է Ալլահի, որն ուղարկել է նրան առաջնորդությամբ և հիմարիտ հավատով, որպեսզի վերջինս հաղթող դարձնի բոլոր հավատների վրա հակառակ կռապաշտների ընդդիմադրության:

⁵ H. Nützel, Königliche Museen zu Berlin, katalog der Orientalischen Münzen, I, Berlin, 1898, № 1898, Taf. IV.

կամ պատկերը տալու¹: Նույն ավյալներով Դվինի մի ուրիշ դիրհեմ էլ հրատարակել է նաև Ս. Լեն-պուլը²:

2. Գաբիլ, հիշրալի 85 (=մ. թ. 704) թ., գիրհեմ.

Առաջին երես՝ կենտրոնում, երեք համակենտրոնացված շրջագծերի մեջ մուսուլմանական հավատի խորհրդաբանի առաջին մասը՝ لا اله الا الله وحده || لا شريك له: Շրջանավոր գրությունն بسم الله ضرب هذا الدرهم بدبيل سنة خمس و ثمين:

Երկրորդ երես՝ կենտրոնում, շրջագծի մեջ, չորս տողով Դուրանի 112-րդ սուրալի գրությունը. الله احد الله || الصمد لم يلد محمد [رسول] الله ارسله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين الخ: Այս օրինակը (նկ. 2) լրիվ չի պահպանվել. այն մի բեկոր է դիրհեմի 2/3 մասի չափով և իբրև հազվագյուտ օրինակ գտնվել է Էստոնիայում, հայտնաբերված 11-րդ դարի առաջի կեսին պատկանող արծաթ դրամների գանձի մեջ: Ներկայումս պահվում է Պետական էրմիտաժի արևելյան դրամների բաժնում³ և առաջին անգամ հրատարակվել է Ռ. Ֆասմերի կողմից⁴:

3. Գաբիլ, հիշրալի 86 (=մ. թ. 705) թ., գիրհեմ:

Առաջին երես՝ կենտրոնում երեք տողով մուսուլմանական հավատի խոսքերի առաջին մասը, ճիշտ աջապես ինչպես գրված էր նախորդ 84, 85 տարեթվերի օրինակների վրա: Շրջանավոր գրությունը՝ بسم الله ضرب هذا الدرهم بدبيل سنة ست و ثمين: Այս ամենը ամփոփված է 3 համակենտրոնական շրջագծերի մեջ, որից հետո դրամի եզերքում անցնում է ևս մեկ շրջագիծ, որի և նրա նախորդի միջև 3 անգամ նշված են կետեր:

Երկրորդ երես՝ կենտրոնական ու շրջանավոր գրությունների, ինչպես նաև ֆնացած մանրամասնությունների նկարագիրը

¹ В. Тизенгаузен, Монеты Восточного Халифата, СПб, 1873, стр. 328.

² St. Lane-Poole, Catalogue of the collection of oriental Coins belonging to col. C. Seton Cuthrie, Coins of the Amawi Khalifehs, Hertford, 1874, p. 11, № 59, pl. II.

³ А. Марков, Инвентарный каталог мусульманских монет Императорского Эрмитажа, СПб, 1897, III дополнение, стр. 961, № 250.

⁴ R. Vasmer, Der Münzkund von Peuth, Revel, 1927, s. 68, № 1, [Beiträge zur Kund Estl., 4—5 Hefi].

ճիշտ նույնն է ինչ №№ 1, 2-ի օրինակների առթիվ նշեցինք, սակայն այս դիրհամը դրվագաված է մի ուրիշ կնիքով:

Տրամագիծը 26 մմ, քաշը 2,48, տե՛ս նկ. 3: Երկու կողմերի վրա էլ պահպանվել է հզեբքից ամրացված օղակի հետքը:

Դվինի 86 (=705) թ. դիրհամի այս օրինակը ներկայումս պահվում է Պետական էրմիտաժի արևելյան դրամների ժողովածուում¹:

Պ դ ի 6 ճ

4. Դաբիլ, առանց տարեթվի, Ֆելս.

Առաջին հրեա. կենտրոնում՝ الله || احد الله || الصمد:

Շրջանավոր գրությունը՝ لا شريك له ولا اله الا الله وحده لا شريك له:

Երկրորդ հրեա՝ կենտրոնում, հեք տողով մուսուլմանական հավատի խորհրդաբանի երկրորդ մասը՝ الله || رسول محمد:

Շրջանավոր գրությունը بسم الله ضرب هذا لفلس (sic) بدليل جاز: Երկու կողմերին էլ, հզեբքից քաշված է շրջագիծ:

Տրամագիծը՝ 20—21 մմ, քաշը՝ 3,23 գրամ, վիճակը՝ լավ, տես նկ. 4:

5. Դաբիլ, առանց տարեթվի, Ֆելս.

Նկարագիրը ամբողջությամբ նույնն է ինչ № 4 օրինակին, բայց դրվագած է մի այլ կնիքով:

Տրամագիծը 20 մմ, քաշը՝ 3,32 գրամ, վիճակը՝ լավ:

Դվինի այս երկու (№№ 4, 5) պղնձյա դրամները գտնվում են Պետական էրմիտաժի արևելյան դրամների բաժնում⁶:

Դվինի անունը կրող Օմայյան հարստության այլ դրամներ մեզ

¹ B. Тузенгаузен, *н.2. աշխ.*, № 314. B. Dorn, *Inventaire des monnaies des khalifes orientaux*, Stp. 1877, p. 150, I, № 4. Марков, *н.2. աշխ.* էջ 2, № 33:

² Ալլահը || միակ է Ալլահը հավիտենական է:

³ Թարգմանությունը նույնը ինչ տրված է № 1 դիրհամի կենտրոնական գրության առթիվ:

⁴ Մուհամմեդը առաքյալն է Ալլահի:

⁵ Ալլահի անունից դրվագած է այս ֆելսը Դաբիլում թուլլատրված (շրջանառության համար): جاز բառի թարգմանությունը տվել ենք ըստ Lane Poole, *Catalogue of Oriental coins in the British Museum*, I, London, 1875, № 181.

⁶ A. Марков, *н.2. աշխ.*, էջ 62, №№ 1169, 1170:

հայտնի չեն: Ընդհանրապես դրանք խիստ հազվադեպ են: Նույնիսկ պղնձյա դրամները, որոնք թողարկվում էին մանր առու ծախսի համար և սովորաբար տեղական շուկայի սահմաններից դուրս չէին անցնում, մինչև օրս չեն հայտնաբերվել ոչ Դվինի ավերակներում, և ոչ էլ Հայաստանի տերիտորիայում մի ակ տեղ, որ քանով այդ հայտնի է մեզ արձանագրված դրամական գյուտներից:

Դվինի փողերանոցը այս ժամանակաշրջանում թողարկել է գերազանցապես դիրհեմներ ու ֆելսեր ոչ թե քաղաքի, այլ Արմինիայի անունով:

Նալիֆաթի քաղաքներում թողարկվող դրամների վրա սովորաբար նշվում էր ոչ թե փողերանոցի քաղաքային անունը, այլ այն նահանգի, որի գլխավոր քաղաքում կտրում էր դիրհեմը:

Դա մի համընդհանուր արագիցիա էր, որ գոյություն ուներ 8—10-րդ դդ. առաջավոր արևելքի դրամահատության գործում: Այսպես, օրինակ՝ Զեբենջ քաղաքի դրամների վրա գրվում էր՝ «գրվագած է Սեջատանում», Արդեբիլի դրամների վրա՝ Ադրբեջանում, Բեհլաս (Պարտավ) քաղաքի դրամների վրա՝ Առուանում (Ադվանք) և այլն: Այդպես էլ Դվինի դրամների վրա գրվում էր «Դըրվագած է Արմինիայում» մակագրությունը: Սակայն մենք այստեղ կանդ չենք առնի Դվինի այդօրինակ (Արմինիական) դրամների վրա, որովհետև հրատարակության ենք պատրաստում մի առանձին քննախոսություն այդ մասին: Այնուհետև, Դվին քաղաքի անունը երևան է գալիս արարական խալիֆաթի Աբբասյան հարստության դրամների վրա: Ի տարբերություն Օմայյանների, Աբբասյանների օրոք դրամների վրա այլևս չէր նշվում Ղուրանի 112-րդ սուրայի խոսքերը: Վերջինին փոխարինում է հավատի խորհրդարանի երկրորդ մասը: Բացի այդ գրվում էին նաև իշխանական անձնանուններ: Այսպես, օրինակ՝ Նալիֆ ալ-Մանսուրի (754—775) իշխանության տարիներին թողարկված դրամների վրա նշվում էր գահաժառանգի անունը՝ ալ-Մահդի: Վերջինիս իշխանության ժամանակ (775—785) գրվում էր հենց իրեն գերագույն իշխողի՝ Նալիֆի անունը: Այնուհետև դրամներ թողարկում էին նաև նրա որդիների անուններով: Միաժամանակ հիշատակվում էին առանձին պետական պաշտոնյաների, նահանգային կուսակալների, փողերանոցների կառավարիչների և այլ էմիրների անուններ: Բոլոր դեպքերում անձնական անունները գրված էին մուսուլմանական հավատի խորհրդանիշ խոսքերի տակ, դրամի առաջին կամ երկ-

բորդ հրեայի կենտրոնական մասում: Արքայան դրամների տիպականության մեջ արտացոլվում էր քաղաքական այն հիերարխիան, որ դրսևորված էր խալիֆայի պետականության մեջ: Դրամի վրա դրվագած անունները հիշատակվում էին խիստ կանոնիկ հաջորդականությամբ՝ 1-Ալլահ, 2-Մուհամմեդ, 3-Պալիֆ, որից հետո նշվում էին և այլ անձնանուններ: Դիլինի անունը կրող այդ կարգի դրամներից մեկ հայտնի օրինակներն հետևյալներն են.

ԱՐԲԱՍՅԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ա Ր Ծ Ա Ր

Խ ա լ ի ֆ ա լ - Մ ու թ ա վ ա ք ք ի լ

(Հիշրալի 232—247 թթ. = մ. թ. 847—861 թթ.)

6. Դաբիլ, հիշրալի 240 (= մ. թ. 854—855) թ., դիրհեմ.

Տարաբախտաբար մեր ձեռքի տակ չկա Դիլինի այս դրամի ոչ լրիվ նկարագրությունը և ոչ էլ նկարը: Դրականության մեջ հաղորդման կարգով նրա գլուտի մասին ասվում է Ջ. Ալանի աշխատությունում¹: Ենթադրաբար կարելի է ասել, որ իր տեսակով Դիլինի անունը կրող այս եզակի արծաթյա դրամը չի տարբերվել հիշրալի երրորդ դարի 30—40-ական թվականներին թողարկած նմանօրինակ դիրհեմներից: Հայտնի է, որ Արևելյան խալիֆայի սկսած ալ-Մութասիմի իշխանության (833—842) տարիներից մինչև 9-րդ դարի երկրորդ կեսը, բացի խալիֆի անունից, որ նշվում էր դիրհեմի երկրորդ երեսի կենտրոնական հատվածում (հավատի խոսքերի երկրորդ մասի տակ) ուրիշ ոչ մի անուն չէր հիշատակվում: Բացի դրանից, սկսած 199 (= 814/15) թ. արքայան դիրհեմների առաջին կողմի վրա ավելանում է մի նոր շարձանավոր գրություն ևս, Ղուրանի 30-րդ սուրալի 4—5-րդ ոտանավորի խոսքերը՝ **لله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح** **المؤمنون بنصر الله**: Ահա այս ավանդը հիմք են տալիս ենթադրելու, որ Դիլինում հիշրալի 240 (854/55) թ. դրվագած դիրհեմը իր երկրորդ երեսի վրա ունեցել է խալիֆ Մութավաքքիլի անունը,

¹ J. Allan, Unpublished Coins of the Chaliphate, p. 4, (Reprinted from the Numismatic Chronicle, fourth series, vol. XIX, London, 1919, p. 194).

² Ալլահին է տատկանում իշխանությունն ամենից առաջ և հետո կգա ժամանակ, երբ ուղղահավատները կուրախանան Ալլահի օգնությամբ:

իսկ մնացած մանրամասնություններով, այնպես, ինչպես այդ ժամանակվա աբրաջայան գիրհաններն էին:

Պ Գ Ի Ն Ն

Մ ու Ն ա մ մ ե դ ա լ-Մ ա հ դ ի

(Հիշրայի 158—169 թթ.=մ. թ. 775—785 թթ.)

7. Դաբիլ, հիշրայի 159 (=մ. թ. 775/76) թ., էմիր ՅԱԶԻԴԻԲՆ ՈՒՍՍՅԴԻ անունով, ֆելս.

Առաջին երես՝ կենտրոնում, երկու շրջագծերի մեջ երեք տողով մուսուլմանական հավատի խորհրդարանի առաջին մասը لا إله إلا الله وحده || لا نشريك له, ներքևում ութ թևանի մի աստ-¹ 1 بسم الله ضرب هذا الفلّس, որից հետո գրամի եզերքով քաշված է շրջագիծ:

Երկրորդ երես՝ կենտրոնական գրութունը մուսուլմանական հավատի խորհրդարանի երկրորդ մասը երեք տողով՝

الله محمد رسول الله : Շրջանա-

2, مما أمر به الأمير زيد بن أسيد اعز الله نصره, որից հետո գրամի եզերքից անցնում է շրջագիծ:

Տրամագիծը 24—25 մմ, քաշը՝ 3,70 գրամ, վիճակը լավ, (նկ. 6): Գտնված է 1951 թ. Դվինի կենտրոնական թաղամասը պեղելիս: Պահվում է ՀՍՍՌ ԳԱ Հայաստանի Պատմության թանգարանում № 17173/17)³, Դվինի այս պղնձյա գրամից երկու օրինակներ էլ գտնվել են Դվինի ավերակներում, սակայն այն տարբերություններով, որ այդ վերջինները գրվագած են տարբեր կնիքներով:

¹ Հանուն Ալլահի զրվագած է այս ֆելսը Դաբիլում հարյուր հիսուն ինը թվականին:

² Ալ-էմիր Յազիդ Ուսայդի հրամանով, թող Ալլահը նրա փառքը մեծացնի:

³ Հետագայում Հայաստանում գտնված Դվինի դրամների օրինակներին համար կնշենք միայն գույքամատյանի համարը, որի տակ պահվում է այն ներկայումս Հայկական ՄՍՌ ԳԱ Հայաստանի Պատմության թանգարանում:

Ամբողջությամբ նման մի ֆելս էլ հայտնի է Ե. Յամբաուրի հրատարակությունից¹:

8. Դաբիլ, հիշրալի 159 (=մ. թ. 775/76) թ., էմիր ՅԱԶԻԴ ԻԲՆ ՈՒՍԱՅԴԻ անունով, Ֆելս.

Նկարագիրն նույնն է ինչ տաված է նախորդ օրինակի վերաբերյալ, սակայն ինչպես կենտրոնական, այնպես էլ շրջանավոր գրությունները տեղ-տեղ մաշված են: Հազիվ նկատելի են մնացել դրամի երկու կողմերի վրա կենտրոնական գրության տակ նշած զարդերը: Տրամագիծը 19—21 մմ, քաշը՝ 3,45, մաշված (նկ. 7):

Դտնվել է 1954 թ. Դվինի պեղումներից (№ 17358/3):

Դվինի այս 159 (775/76) թ., կտրված ֆելսերը ուշագրավ են նաև այն լուրահատուկ նշանով, որ քաշված է դրամի երկրորդ երեսի կենտրոնական գրության տակ: Ի՞նչ է այդ նշանը՝ փակագիր, թե՞ զարդ, դեռևս բացահայտված չէ: Սակայն ոչ Արմինիայի, ոչ էլ լալնածավալ խալիֆայթի այլ փողերանոցներից ոչ մեկը չի թողարկել ֆելսեր այդպիսի նշանով, որը միայն բավական է, որպեսզի Դվինի այդ պղնձյա դրամը կարելի լինի իսկույն տարբերել Առաջավոր Արևելքի այլ քաղաքների դրամներից:

Հ ա Ր Ո Ւ Ն ա ու-Ռ ա շ ի դ

(հիշրալի 170—193 թթ.=մ. թ. 786—809 թթ.)

Դաբիլ, հիշրալի 182 (=մ. թ. 798/99) թ., էմիր ՍԱԻԴ ԻԲՆ ՍԱԼՄԻ անունով, Ֆելս.

Առաջին երես՝ կենտրոնում երեք տողով մուսուլմանական հավատի խորհրդաբանը՝ لا إله إلا الله وحده لا شريك له, որի տակ երեք կիտներից եռանկյունաձև զարդ: Այս ամենը բոլորված երկու շրջագծերով, որոնց միջև հինգ տողով փոքրիկ շրջանիկներ, լուրաքանչյուրի կենտրոնում կետ:

Երկրորդ երես՝ կենտրոնում, շրջագծի մեջ երեք տողով. بن سلم سعيده من أمر به || الأمير عبد الله ||

Շրջանավոր գրություն՝

¹ E. V. Zambaur, Contributions a la Numismatique Orientale, I, Numismatische Zeitschrift, XXXVI, Vienne, 1905, p. 24—25.

² Ալ-Էմիր Աբդ Ալլահի հրամանով:

1 محمد رسول الله ضرب هذا الفلوس بدبيل سنة اثنتين و ثمانين
 և որին զուգահեռ եղևրքով անցնում է շրջագրի՝

Տրամագրի՝ 21, մմ, քաշը՝ 2,35 գր., մաշված, եղբից մեկ տեղ
 կտրված, տե՛ս տախտակ Բ, նկ. 8:

Դանդիլ է 1954 թ. Դվինի կենտրոնական թաղամասի պե-
 դումների միջոցին (դրամ №—17380/8):

10. Դաբիլ, հիշրայի 185 (=մ. թ. 801) թ., էմիր ԱՍԱԴ
 ԻԲՆ ՅԱԶԻԴԻ անունով, Փեյս.

Առաջին երես՝ կենտրոնում երեք տողով մուսուլմա-
 նական հավատի խորհրդարանի առաջին մասը, ինչպես նախորդ
 օրինակի վրա, ներքևում հռանկյունաձև զրվածքով երեք կետեր՝
 . . . , առ ամենը երկու շրջագծերի մեջ, որոնց միջև չորս տեղ
 փոքրիկ շրջանիկներ, ըստ որում լուրաքանչյուրի կենտրոնում կետ:

Երկրորդ երես՝ կենտրոնում, կետերից բաղկացած շրջագծի
 մեջ երեք տողով ²بن زيد || الأمير اسد || مما أمر به, այս գրու-
 թյունից վերև՝ ³على يدى, ներքև՝ — ⁴مجد շրջանավոր գրու-
 թյունը՝ ⁵بسم الله ضرب هذا لفلوس بدبيل سنة خمس و ثمانين (sic) և
 եղևրքում շրջագրի՝

Տրամագրի՝ 22,5 մմ, քաշը՝ 3,12 գրամ, վիճակը լավ, տե՛ս
 նկ. 9: Դանդիլ է Դվինի ավերակներում, ալժմյան վերին Արաաշատ
 գյուղի հանդում, ներկայումս պահվում է ՀՍՍՌ Գիտությունների
 ակադեմիայի Հայաստանի Պատմության թանգարանում (դրամ
 №—8358): Նմանօրինակ մի պղնձյա դրամ էլ ներկայացված է
 Պետական էրմիտաժի արևելյան դրամների բաժնում⁶:

11. Դաբիլ, հիշրայի 187 (=մ. թ. 802/03) թ., էմիր ՄՈՒ-
 ՀԱՄՄԵԴ ԻԲՆ ՅԱԶԻԴԻ անունով, Փեյս.

Առաջին երես՝ կենտրոնում, շրջագծի մեջ երեք տողով մու-
 սուլմանական հավատի խորհրդարանի առաջին մասը, ճիշտ այնպես

¹ Մուհամմեդը առաջալն է Ալլահի զրվագած է այս ֆելսը Դաբիլում
 հարյուր ութսուն երկու թվականին:

² Ալ-էմիր Ասադ իբն Յազդի հրամանով:

³ Ջեռամբ:

⁴ Մահդի (°):

⁵ Հանուն Ալլահի զրվագած է այս ֆելսը Դաբիլում հարյուր ութսուն
 հինգ թվականին:

⁶ Государственный Эрмитаж, отдел нумизматики, рукописный ка-
 талог аббасидских монет, № 48.

ինչպես նկարագրված է Նախորդ ֆելսերի վրա: Կենտրոնական ալդ գրութվան վերևում մի ալապիսի նշան՝ , ներքևում՝ աստղածև գարդ: Եղերքից երկու կետերից բաղկացած շրջագծեր, որոնց միջև հինգ տեղով փոքրիկ շրջանիկներ:

Երկրորդ երես. կենտրոնական գրութվուն, երեք տողով, علی یدی ¹، مما أمر به || الأمير محمد || بن يزيد, վերևում աստղածև գարդ լրիվ չի պահպանվել, նշմարելի է մնացել՝ «عبا» որը կարելի է վերածել Աբբաս(°): Շրջանավոր գրութվունը՝ ²بسم الله ضرب هذا الفليس بد بيل سنة سبع و ثنين ومئة որից հետո գրամի եզերքում շրջագիծ:

Տրամագիծը 22 մմ, քաշը՝ 1,64 գրամ, վիճակը բավարար, տե'ս. նկ. 10:

Հայտարարվել է Դվինի ավերակներում, ալժմյան Արտաշատ գյուղի հանդում, 1931 թ. հանձնվել է ՀՍՍՌ Հնութվունների պահպանման կոմիտեին, իսկ հետագայում անցել է Պատմութվան թանգարանին (դրամ № 7709): Այս նույն դրամից մեկ օրինակ էլ գտնվել է 1948 թ. պեղումների ժամանակ Դվինի կենտրոնական թաղամասում³: Մի ալլ օրինակ էլ մեզ հայտնի է Պետական էրմիտաժի արևելյան դրամների ժողովածուից⁴:

12. Դաբիլ, հիջրայի 187 (=մ. թ. 802/03) թ., էմիր ԽՈՒ-ՋԱՅՄԱ ԻԲՆ ԽԱՋԻՄԻ անունով, Ֆելս.

Առաջին երես՝ կենտրոնում մուսուլմանական հավատի խորհրդաբանի առաջին մասը երեք տողով (բնագիրը և թարգմանութվունն ալապես, ինչպես վերևում հիշատակված օրինակներում): Կենտրոնական գրութվան վերևում և ներքևում նշված է՝ ع: Այս բոլորն ամփոփված են երկու իրար զուգահեռ շրջագծերի մեջ, որոնց միջև հինգ տեղով երևում են զույգ-զույգ փոքրիկ շրջանիկներ:

Երկրորդ երես՝ կենտրոնական գրութվունը երեք տողով՝ علی یدی ⁵، مما أمر به || الأمير خزيمه || بن خازم

¹ Ալ-Էմիր Մուհամմեդ Իբն Յազիդի հրամանով:

² Հանուն Ալլահի դրվագած է այս ֆելսը Դաբիլում հարյուր ութսուն յոթ թվականին:

³ ՀՍՍՌ ԳԱ Հայաստանի Պատմութվան թանգարանի, դրամ № 3280:

⁴ Պետական էրմիտաժի արևելյան դրամների ձեռագիր մատյան № 90 /520:

⁵ Ալ-Էմիր Սուլթանա Իբն Սադիկի հրամանով:

⁶ Ջեռամբ:

ներքևում¹ القاسم¹: Ծրջանավոր գրությունը՝ رسول محمد
 :الله ضرب هذا الفليس بد بيل سنة سبع و ثمنين و مئة

Տրամագիծը՝ 22,5 մմ, քաշը 2,93 գրամ, վիճակը բավարար,
 տե՛ս նկ. 11: Դտնվել է 1938 թ. Դվինի պեղումներից³:

Նման ֆելսի մի այլ օրինակ էլ ներկայացված է Պետական
 էրմիտաժի արևելյան դրամների ժողովածուում⁴:

13. Դաբիլ, տարեթիվը ջնջված է, էմիր խՈՒՋԱՅՄԱ ԻԲՆ
 ԽԱԶԻՄԻ աճունով, Ֆելս.

Առաջին երես՝ կենտրոնական գրությունը և մնացած
 մանրամասնություններն ամբողջությամբ անպես, ինչպես նախորդ
 օրինակը, սակայն դրվագած մի այլ կնիքով:

Երկրորդ երես՝ կենտրոնական ու շրջանավոր գրություն-
 ները տարբերվում են նախորդ օրինակից նրանով, որ այստեղ
 տարեթվից չեն պահպանվել միավոր և տասնավորներն արտահայ-
 տող բառերը: Դատելով ջնջված առանձին տառերի նշմարվող հետ-
 քերից ենթադրությամբ կարելի է ընդունել [سنة سبع و ثمنين و مئة]
 [مئة]:

Դրամի տրամագիծը 22 մմ, քաշը՝ 2,15, տե՛ս նկ. 12:
 Դտնվել է 1951 թ. Դվինի կենտրոնական թաղամասի պեղումնե-
 րից, Պահվում է Հայաստանի Պատմության թանգարանում (դրամ
 № 17173/15ա):

Հայտնի է, որ էմիր Խուզայմա Իբն Խազիմը եղել է Արմի-
 նիայի ոստիկանը հիջրայի 187—191 թթ.⁵: Մեղ ընդունելի է թվում
 այս ֆելսի 187 թ. կտրված լինելը, որովհետև ամբողջությամբ
 նույնաման դրամ, ինչպես տեսանք, թողարկվել է հենց այդ թվա-
 կանին: Տարբերություն միայն այն է, որ այս օրինակը դրվագած
 է մի այլ կնիքով: Կենտրոնական գրության տակ նշված բառը գրը-
 ված է անորոշ ձևով՝ قاسم:

¹ Այլ-Քասիմ:

² Մուհամմեդն առաքյալն է Ալլահի, դրվագած է այս ֆելսը Դաբիլում
 հարյուր ութսուն յոթ թվականին:

³ ՀՄՍՌ ԳԱ Հայաստանի Պատմության թանգարան, դրամ № 14973:

⁴ A. Марков, նշ. աշխ., II լրացուցիչ մաս, էջ 94, № 520:

⁵ R. Vasmer, Zur Chronologie der arabischen Statthalter von Arme-
 nien unter den Abbasiden, von as-Saffach bis zur Krönung Aschots I.,
 750—887. Wien, 1931, s. 48. Նալբանդյան, Արաբացի ոստիկանները Հա-
 յաստանում. [ՀՄՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի Հառարակական գիտու-
 թյունների «Տեղեկագիր», № 8, Երևան, 1956, էջ 116, № 59]:

14. Դաբիւ հիշրալի 187 (= մ. թ. 802/03) թ. էմիր ԽՈՒ-
ՉԱՅՄԱ ԻԲՆ ԽԱՋԻՄԻ անունով, Ֆելս.

Նկարագիրը նույնն է ինչ № 12, բայց դրվագած է ուրիշ կնիքով:
Երկրորդ երեսի շրջանավոր գրությունը տեղ-տեղ խիստ մաշված է:
Տրամագիծը 25 մմ, քաշը՝ 2,20 գրամ, տե՛ս նկ. 13:

Գտնվել է Դվինի կենտրոնական թաղամասի պեղումներից
1954 թ. ամռանը: Ներկայումս պահվում է Հայաստանի Պատմու-
թյան թանգարանում (գրամ № 17380/4):

15. [Դաբիւ], հիշրալի 189 (= մ. թ. 804/05) թ., էմիր ԽՈՒ-
ՉԱՅՄԱ ԻԲՆ ԽԱՋԻՄԻ անունով, Ֆելս.

Առաջին երես՝ կենտրոնական գրությունը մուսուլմանա-
կան հավատի խորհրդաբանի առաջին մասը ճիշտ նույն ձևով ինչ
նախորդ օրինակի վրա էր: Ներքևում՝ զարդանշան: Այդ ամենը
բոլորված է կետավոր շրջագծով, որի վրա երեք տեղ նշված են
մեկական օղակաձև շրջանիկներ:

Երկրորդ երես՝ կենտրոնում գրությունը նույնն է ինչ
№ 12, սակայն ներքևում ասվում է بسم الله, շրջանավոր գրությունը بسم الله
ضرب هذا الفلس [بد بيل] سنة تسع و ثنتين و مئة
տո եղերքով անցնում է մի շրջագծով:

Տրամագիծը՝ 22,5 մմ, քաշը՝ 2,10, մեկ տեղ ճեղքված, տե՛ս
նկ. 14: Գտնվել է 1955 թ. Դվինի ավերակների այն մասում, որ
այժմ տեղացիներն անվանում են «Հնաքերդի դաշտ». գրամը պահ-
վում է Հայաստանի Պատմության թանգարանում (№ 17359/11):

Այս դրամի վրա քաղաքի անունը չի պահպանվել: Սակայն
նկատի ունենալով այն, որ Արմինիայի մեջ Արբասյանների ժա-
մանակ և ոչ մի տեղ նման տիպի դրամ չի թողարկվել բացի Դվի-
նից, նամանավանդ որ հիշրալի 189 թ. էմիր Խուզայմա իբն Խա-
դիմի անունով ոչ միայն Ֆելսեր, այլև դիրհեմներ էին թողարկվել
ուստի վստահ կերպով կարելի է վերագրել այս պղնձյա դրամը
Դվինին:

16. Դաբիւ հիշրալի 189 (= մ. թ. 804/05) թ., էմիր ԽՈՒ-
ՉԱՅՄԱ ԻԲՆ ԽԱՋԻՄԻ անունով, Ֆելս.

Առաջին երես՝ նկարագիրը նույնն է ինչ նշեցինք նա-
խորդ օրինակի համար, բայց դրվագած մի այլ կնիքով:

Երկրորդ երես՝ կենտրոնում գրությունն նույնն է, ինչ
նախորդ օրինակի, ներքևում ասվում է بسم الله, բայց էմիրի հայրանունը գրված
է بسم الله:

Տրամագիրծը 23 մմ, քաշը՝ 2,75 գրամ, հզրերից տեղ-տեղ կտրված. տե՛ս նկ. 15: Գտնված է Դվինի երկրորդ տեղամասի 1938 թ. պեղումներից: Պահվում է Հայաստանի Պատմության թանգարանում, (№ 14691):

17. Նույնը, ինչ № 16, բայց դրվագած ալլ կնիքով:

Տրամագիրծը 23,5 մմ., քաշը՝ 3,05 գրամ, վիճակը լավ, տե՛ս նկ. 16: Գտնվել է 1954 թ., Դվինի ոտորին բերդի պեղումներից: Պահվում է Հայաստանի Պատմության թանգարանում (№ 17380):

Մ ու հ ա մ մ ե դ ա լ - Ա մ ի ն

(Հիշբալի 193—198 թթ. = մ. թ. 809—813 թթ.)

18. Գաբիւ, 194 (=մ. թ. 809/10) թ., էմիր ԱԲԴԱԼԼԱՀ ԻԲՆ ՄՈՒՀԱՄՄԵԴԻ առաջինի, Ֆելս.

Առաջին երես՝ կենտրոնում երեք տողով մուսուլմանական հավատի խորհրդարանի առաջին մասը՝ لا اله الا الله || وحده لا شريك له || որի սիակ՝ ۞, դրամի հզերքում երկու շրջագիծ, իսկ վերջիններիս միջև չորս փոքրիկ շրջանիկներ:

Երկրորդ երես. կենտրոնական մասում երեք տողով ۞ الامير عبد الله || بما أمر به || ալս գրությունից վերև կիսալուսնաձև մի նշան՝ ۞, իսկ ներքևում՝ عدل շրջանավոր գրությունը՝ ۞ محمد رسول الله ضرب هذا لفلس بد بيل سنة اربع و ۞ որը բոլորված է ներսից ու դրսից շրջագծով:

Տրամագիրծը՝ 17—20 մմ, քաշը՝ 2,10 գրամ, վիճակը լավ, տե՛ս նկ. 17: Գտնվել է Դվինի ավերակների IV տեղամասում 1952 թ. և ալժամ պահվում է Հայաստանի Պատմության թանգարանում (№ 17283/6):

Դվինի ալս ֆելսի մի ալլ օրինակ էլ գտնվում է էրմիտաժի արևելյան դրամների բաժնում¹: էրմիտաժի օրինակը առաջին անգամ որոշել է Մ. Բրոսեն: Վերջինս դրամի վրա նշված տարեթիվը ընթերցել է որպես 154 թ.: Հետագայում Մ. Բրոսենի ալդ որոշումը նույնությամբ հրատարակել է Վ. Տիդենհաուզենը², ալ-

¹ Ալ-էմիր Աբդալլահ Իբն Մուհամմեդի հրամանով:

² Արդարություն:

³ Մուհամմեզն առաքյալն է Ալլահի դրվագած է ալս ֆելսը Դաբիլում հարյուր իննուհին չորս թվականին:

⁴ Պետական էրմիտաժ դրամադիտական բաժնի ձեռագիր մատյան, Արաոյան դրամներ, պրինձ № 53:

⁵ B. Тузенгаузен, նշ. աշխ. № 837:

նուհետև դա անփոփոխ ընդունվել է Ա. Մարկովի կողմից¹, իսկ ավելի ուշ այդպես էլ հիշատակված է Ռ. Ֆասմերի Հայաստանի արաբական ոստիկանների ժամանակագրությունը նվիրված աշխատության մեջ²: Դվինից հայտնաբերված օրինակի որոշման կապակցությամբ մենք հնարավորություն ունեցանք ստուգելու էրմիտաժում պահվող այդ նույն տվյալներով ֆելսը: Պարզվեց, որ իրականում այդ պղնձյա դրամի շրջանավոր գրությունն սկսվում է ոչ թե սովորական الله بسم (=հանուն Ալլահի) խոսքերով, այլ محمد رسول الله (=Մուհամմեդն Ալլահի առաքյալն է) ֆորմուլայով: Բացի դրանից, մեր կարծիքով Պետական էրմիտաժի օրինակի վրա տարեթվի մեջ տառնավորը ոչ թե خمسین (=հիսուն) է այլ կիսով չափ մաշված է և ոչ մի հիմք չկա հանելու նման վերջնական որոշում: Բոլորովին նույնատիպ ֆելսի մի օրինակ ևս հայտնաբերվել է ՀՍՍՌ Մարտունու շրջանի Վերին Գետաշեն գյուղում³. այս օրինակի մեջ շրջանավոր գրությունը սկսվում է الله بسم محمد رسول الله խոսքերով, այսինքն՝ ճիշտ ախպես ինչպես Պետական էրմիտաժի և մեր նկարագրած Դվինից գտնված ֆելսի վրա է նշված:

Ե. Ա. Պախոմովը, որն առաջին անգամ հրատարակել է Գետաշենում հայտաբերված Դվինի այդ ֆելսը, չի նշել շրջանավոր գրության հիշյալ առանձնահատկությունը, իսկ դրամի թողարկման տարեթիվը կարգացել է որպես 164 թիվ⁴: Ե. Ա. Պախոմովի որոշման հետ ևս մենք չենք կարող համաձայնվել, որովհետև դրամի վրա տարեթվի մեջ տառնավորը նշանակող բառը լավ չի պահպանվել. նրա գրված տեղում դրամի կզրից մաշված է: Բացի դրանից այդտեղ նշմարվում է ոչ թե 6 այլ 7 զծեր, հետևաբար ستین ընթերցումը կասկածելի է թվում: Սակայն այժմ երբ Դվինում հայտաբերվել է վերոհիշյալ դրամի շատ ավելի լավ պահպանված օրինակը, որի վրա հստակությամբ կարգացվում է ֆելսի թողարկման տարեթիվը—194, ուստի կարելի է վերջինս ընդունել հիմք՝ վերականգնելու նմանօրինակ ֆելսերի ջնջված բառերը: Դվինի 194 թ. այդ ֆելսը, ինչպես տեսանք, թողարկված է էմիր Արդալ-

¹ А. Марков, *н. 2. а. 2. 18*, № 132:

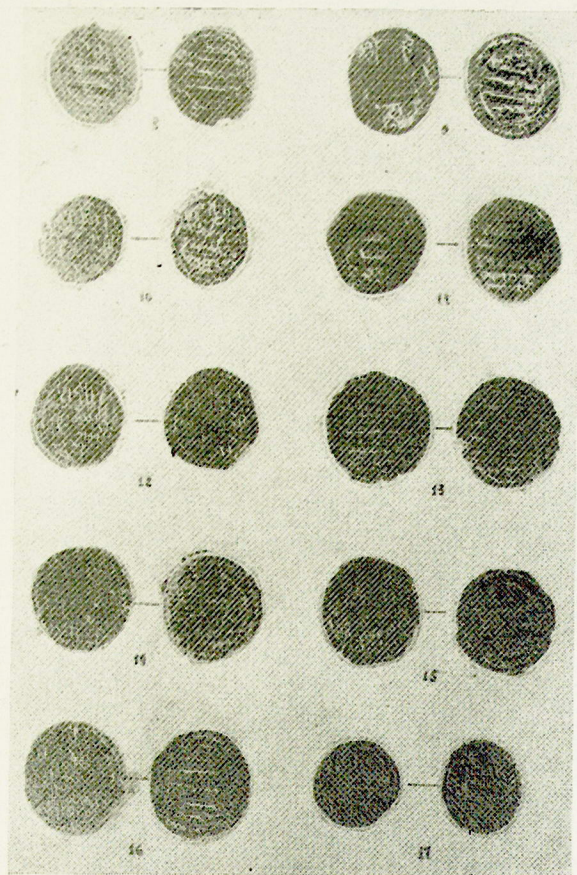
² R. Vasmer, *н. 2. а. 2. 27*:

³ Տե՛ս Հայաստանի Պատմության թանգարան, *դրամ* № 14378:

⁴ Е. А. Пахомов, Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа, вып. VI, № 1603, Баку, 1954, стр. 45.

Նկ. 41. Դրամների ապրանքի ա.

Նկ. 12, Դրամների տախտակը.

լահ իբն Մուհամմեդի հրամանով, որի անունն էլ գրված է դրամի կենտրոնական գրութլան մեջ:

Հարկ է նշել, որ Արբասլան հարստութլան Հալաստանում իշխող արար ոստիկանների ժամանակագրութլանը նվիրված աշխատութլունների մեջ¹ չի հիշատակվում այդ էմիրի անունը: Լի. Ֆամերի կարծիքով Աբդալլահ իբն Մուհամմեդը եղել է Դվինի ոստիկանը հիջրալի 154—159(=770—776) թթ.² Մեր նկարագրած օրինակը ցույց է տալիս, որ նրա իշխանութլունը Դվինում եղել է 194 (=809/10) թվականին: Ուստի այս դրամը մեծ արժեք ունի ոչ միայն զուտ դրամագիտական առումով, այլ նաև Դվինի քաղաքական պատմութլան համար: Եվ եթե, նույնիսկ, նկատի ունենանք Դվինի միայն պղնձյա դրամներն, ապա մեզ կներկայանա Հալաստանում իշխող արքայան էմիրների ժամանակագրութլանը վերաբերող հետևյալ տվյալները՝

Հիջրալի 159 (=մ. թ. 775/76) թ. իշխել է էմիր Յազիդ իբն Ուսայդը:

Հիջրալի 182 (=798/99) թ. իշխել է էմիր Սաիդ իբն Սալմը:

Հիջրալի 185 (=801) թ. իշխել է էմիր Անադ իբն Յազիդը:

Հիջրալի 187 (=802/03) թ. իշխել է էմիր Մուհամմեդ իբն Յազիդը:

Հիջրալի 187—189 (=802/03—804/05) թթ. իշխել է Խուզայմա իբն Խազիմը:

Հիջրալի 194 (=809/10) թ. իշխել է էմիր Աբդալլահ իբն Մուհամմեդը:

Այս տվյալներն անշուշտ Դվինի և ընդհանրապես Արմինիայի քաղաքական պատմութլան համար վստահելի փաստեր են:

Ամփոփելով մեր խոսքը կարելի է ասել.

1. Հալաստանում արաբական խալիֆաթի գերիշխանութլան հաստատման հենց սկզբից Դվինի փողերանոցը թողարկում է

¹ M. Chazarian, Armenien unter der arabischen Herrschaft, Marburg, 1903, SS. 38—43; Zambaur E., Manuel de genealogie et de Chronologie pour l'Historie de l'Islam, Hanovre, 1927, p. 173—179; Լ. Նալբանդյան, Արաբացի ոստիկանները Հայաստանում, էջ 116—117:

² R. Vasmer, նշ. աշխ. էջ 27:

դրամներ քաղաքի անուենով: Մինչև օրս մեզ հասած արդ կարգի դրամներից ամենավաղ օրինակը թողարկվել է 84 (=703) թ., իսկ ամենաուշը՝ 240 (=854/55) թ.: Իրենց տեսակի բնորոշ գծերով դրանք դասակարգվում են Օմայան և Աբբասյան տիպի դրամներին շարքում:

2. Դվինի փողերանոցը քաղաքի անուենով թողարկել է գըլ-խավորապես պղնձյա դրամներ, որոնք հայտնաբերվում են մեծ մասամբ քաղաքի ավերակների պեղումներից: Եվ դա հասկանալի է, որովհետև պղինձը թողարկվում էր քաղաքի մանր առ ու ծախքի համար և սովորաբար Հայաստանի սահմաններից դուրս չէր անցնում:

3. Հաղվադեպ են Դվինի անուենը կրող արծաթյա դրամները: Այս հանգամանքը պետք է բացատրել նրանով, որ Դվինի փողերանոցը՝ արծաթ դրամներ է հատել մեծ մասամբ երկրի անուենով, երբ Դվինը արաբական խալիֆաթում «Արմինյա» կոչվող նահանգի գլխավոր քաղաքն էր: Միջազգային առևտրական գործարքները կատարվում էին հիմնականում արծաթյա դրամներով: Դվինի արծաթյա դրամները Հայաստանի և նրան հարևան երկրների միջև ընթացող ապրանքափոխանակության շնորհիվ անցնում էին տարբեր ժողովուրդների մեջ, իրենց վրա ունենալով «Իրվագած է Հայաստանում» արաբերեն մակագրությունը: Այդպիսի դրամները, ըստ արձանագրված տվյալների, մեծ մասամբ հայտնաբերվել են 9—10-րդ դդ. արծաթյա դրամական գանձերի մեջ, որոնք գտնվել են Հայաստանից դուրս, մասամբ Անդրկովկասի, բայց առավել մեծ չափով Արևելյան ու Հյուսիսային Եվրոպայի երկրներում. հատկապես Վոլգայի միջին հոսանքին մոտակա շրջաններում, հյուսիսային սլավոնների քաղաքներում, Մերձբալթյան երկրներում, Բալթիկ ծովի լեհական ու գերմանական ափերում, Սկանդինավյան երկրներում, մասնավորապես Գոտլանդ կղզում և այլ վայրերում: Դրանք վկայում են այն մասին, որ 9—10-րդ դդ. միջազգային առևտրի մեջ գործոն մասնակցություն է ունեցել Հայաստանը և նրա գլխավոր քաղաք Դվինը:

4. Դվինի այն դրամները, որոնք հայտնաբերվում են քաղաքի ավերակների պեղումներից և տարեց տարի հարստացնում են ՀՍՍՌ-Պետական պատմական թանգարանի դրամագիտական ժողովածուն, հանդիսանում են վստահելի վկայություններ Հայաստանում իշխող արաբ ոստիկանների ժամանակագրության համար: Դրանք խոսում են նաև Դվինի փողերանոցի գործունեության մասին:

МУШЕГЯН Х. А.

О НЕКОТОРЫХ МОНЕТАХ ДВИНА VIII—IX ВВ.

(Р е з ю м е)

В статье описываются дошедшие до нас куфические монеты с обозначением места их чеканки — арабского названия города Двин—Дебил.

Монетный двор Двина с начала VIII в. чеканил серебряные и медные монеты, которые по элементам типа распределяются на две основные группы: омайядские и аббасидские. Самые ранние серебряные монеты Двина с обозначением места чеканки именем города относятся к 84—86 гг. хиджры=703—705 гг. н. э. С таким обозначением монетный двор Двина чеканил главным образом медные монеты. Среди них наиболее часто встречаются следующие аббасидские фельсы:

159	года	хиджры=775/76	гг.=н. э.	с именем эмира Йазида ибн Усайда
182	"	"	= 798/99	" " эмира Саида ибн Салма
185	"	"	= 801	" " Асада ибн Йазида
187	"	"	= 802/03	" " Мухаммеда ибн Йазида
187—189	"	"	= 802/805	" " Хузайма ибн Хазима
194	"	"	= 809/10	" " Абдаллаха ибн Мухаммеда

Эти монеты выпускались для местной разменной торговли. Они представляют интерес для изучения экономической и политической истории Двина. Таблицы 41 и 42 (монеты).

